

Lexikalt kasus i svenska

En rad verb som i modern svenska konstrueras med ett personsubjekt konstruerades i fornsvenska med en personbetecknande nominalfras i oblik form (dativ eller ackusativ):

- (1) a *Sidhan angradhe mik thz mykyt sarlika* (ST: 46)
- b *honom drømde een drøm om ena nat* (ST: 250)
- c *mik tykker tw haffuer en fultage man at kampa mz* (Di: 157)
- d *þa kom mik ii hugh hælagha læst* (Leg Bu: 135)

Konstruktionsförändringen har undersökts av Axel Lindqvist i hans avhandling *Förskjutningar i förhållandet mellan grammatiskt och psykologiskt subjekt* (1912). Tyngdpunkten i avhandlingen ligger i den noggranna redovisningen, verb för verb, av konstruktionsförändringens förlopp, men han tar också upp några möjliga orsaker till förändringen. Förändringens orsaker diskuteras mer ingående av Marketta Sundman (1985). Såväl Lindqvist som Sundman avvisar idén att konstruktionsförändringen beror på förlusten av morfologiskt kasus. Dels var det personbetecknande ledet ofta ett pronomen, där skillnaden mellan nominativ och oblik form upprätthölls. Dels skedde inte konstruktionsförändringen samtidigt för alla verb. En del verb började konstrueras med nominativ redan före kasusupplösningen, andra bibehöll den äldre konstruktionen efter kasussammanfallet. Enligt Lindqvist är den avgörande orsaken istället att söka hos verbens semantik: Fornsvenskan ägde många personligt konstruerade verb, mer eller mindre synonyma med de operonligt konstruerade verben. Vid sidan om det operonligt konstruerade *angra* finner vi det personligt konstruerade *idhra*, verb som *thykkia*, *koma i hugh* kan jämföras med *thänkia*, *dragha til sinnes*, som konstrueras med nominativ, etc. Själva övergången vill Lindqvist beskriva som en allt starkare tendens att låta det psykologiska subjektet också utgöra satsens grammatiska subjekt (där grammatiskt subjekt definieras morfologiskt). Också för

Sundman är verbens semantik avgörande. I såväl fornsvenska som modern svenska finns kognitivt likvärdiga verb som konstrueras antingen med personsubjekt eller med saksubjekt. Skillnaden dem emellan är enligt Sundman en perspektivskillnad — huruvida vi vill se egenskaper hos personaktanten eller egenskaper hos sakaktanten som den yttersta orsaken till verbskeendet. Konstruktionsförändringen är enligt Sundman resultatet av en förskjutning av de operativt konstruerade verbens betydelse från ett sakperspektiv till ett personperspektiv, från en betydelse där personen viljelöst reagerar eller drabbas till en betydelse där personen med sin medvetenhet och sin vilja kan kontrollera mer av situationen. Det faktum att det personbetecknande ledet redan före konstruktionsförändringen hade syntaktiska och tematiska egenskaper gemensamma med ordinarie, nominativa subjekt underlättade förändringen.

Sundman betonar att utvecklingen är en verbidiosynkratisk utveckling — vissa verb förändrar sin konstruktion, andra gör det inte. Hon avvisar tanken att förändringen skulle bero på "en allmän syntaktisk utveckling i svenskan" (s. 88). Det framstår därmed som mer eller mindre en slump att konstruktionsförändringen drabbar ett visst verb. Detta verkar vara riktigt. Verben *synas*, *thykkias* och *thykkia* användes mer eller mindre synonymt i fornsvenska, ändå är det endast *thykkia* som genomgick konstruktionsförändringen; vissa verb konstrueras med nominativ endast i vissa dialekter. Ingenting i Sundmans analys förutsäger heller när förändringen sker. Också detta verkar ytligt sett vara riktigt: Förändringen omspannar en lång tidsperiod, där vissa verb redan i de äldsta källorna normalt konstrueras med nominativ och andra verb bibehåller den gamla konstruktionen med oblik form in på 1800-talet. Undersöker man vilka verb som förändras när, är det emellertid möjligt att urskilja ett mönster som antyder att förändringen inte är helt slumpartad. Mönstret blir än tydligare om man också studerar den liknande utveckling som många passiva verb har genomgått. Det gäller dels monotransitiva, passiva verb med ett objekt i dativ eller genitiv,¹ dels bitransitiva passiva verb:

- (2) a *bøtes mangom* (Leg Bu: 417)
 b *hanom lofwapis full viþergiæld* (SD 6: 129, 1349)

¹ Tvåställiga, passiverbara verb som styr dativ, som t.ex. *hiälpa*, *böta* 'bota' kommer jag att kalla monotransitiva i denna uppsats. I andra framställningar klassificeras de ofta som intransitiva.

- (3) a *Han botades*
 b *Han lovades full ersättning*

I min uppsats kommer jag att argumentera för att förändringen illustrerad i (1)–(3) ska beskrivas som en allmän syntaktisk förändring, nämligen en gradvis förlust av lexikalt bestämt kasus. Vilka enskilda verb som drabbas är delvis oförutsägbart. Att olika (grupper av) verb förändras vid olika tidpunkter är däremot inte slumpartat. Förändringarna följer dels av egenskaper hos lexikalt kasus, dels av andra förändringar i språket.

Avsnitten 1 och 2 utgör bakgrunden, där jag först presenterar skillnaden mellan lexikalt och strukturellt kasus, sedan resonerar kring satsdelsfunktionerna i de opersonliga konstruktionerna. I avsnitt 3 ger jag en sammanfattande överblick över konstruktionsförändringens förlopp. I avsnitten 4–7 ger jag sedan min analys av förändringens orsaker. Jag menar att förloppet är beroende dels av möjligheten att identifiera lexikalt kasus, dels av andra förändringar i språket. För möjligheten att identifiera lexikalt kasus menar jag att ett morfologiskt kasusystem och en speciell semantisk roll är avgörande. En oberoende språkförändring av betydelse för utvecklingen är därför kasus-sammanfallet vid medeltidens slut. En annan oberoende språkförändring är införandet av subjektstvång under tidigt 1600-tal. Avsnitt 4 handlar om samspelet mellan lexikalt och morfologiskt kasus, avsnitt 5 handlar om samspelet mellan lexikalt kasus och semantisk roll, avsnitt 6 handlar om samspelet mellan lexikalt kasus och subjektstvånget och i avsnitt 7 återvänder jag till den verbgrupp som sist genomgick förändringen, nämligen bitransitiva, passiva verb. Avsnitt 8 är en sammanfattning.

1. Lexikalt och strukturellt kasus

Inom styrnings- och bindningsteorin liksom i senare versioner av teorin skiljer man på lexikalt och strukturellt bestämt kasus. Lexikalt kasus bestäms av lexikala egenskaper hos verbet, medan strukturellt kasus bestäms av nominalets strukturella status. I fornsvenska var nominativ och akkusativ strukturella kasus: subjektet stod i nominativ, objektet i akkusativ. Ett verb som *lypta* tar sålunda i aktiv form ett subjekt i nominativ och ett objekt i akkusativ. Den aktiva satsens objekt blir subjekt i nominativ när verbet passiveras:

- (4) a *huru guz ængla lyptu hona gen himnum* (Leg Bil: 272)
 b *swa lyptis jak vij sinnum hwar dagh a xxx arum aff guz ænglum*
 (Leg Bil: 273)

Lexikalt kasus är i motsats till strukturellt kasus bestämt av verbet. När ett verb med lexikalt kasus passiveras, kommer objektet fortfarande att ha kvar sitt kasus. I fornsvenska är dativ det typiska lexikaliska kasuset:²

- (5) a *at han bøthe thinom benum* (Leg Bil: 108)
 b *bøtes mangom* (Leg Bu: 417)

Också den oblika formen vid operonligt konstruerade verb som i (1) räknas som lexikalt kasus. En del av verben som genomgick konstruktionsförändringen konstruerades ursprungligen med akkusativ, som här då också måste betraktas som lexikalt kasus. Akkusativen ersattes emellertid ofta redan i äldre fornsvenska med dativ. Detta tyder på att lexikalt kasus relativt tidigt kom att identifieras med dativ, medan akkusativen inskränktes till att vara ett strukturellt kasus.³ En del av de operonliga verben konstruerades med ännu en nominalfras, som i normalfallet stod i nominativ.

Jag kommer att beskriva konstruktionsförändringen från oblik form till nominativ som en gradvis förlust av lexikalt kasus i svenskan. Jag betraktar lexikalt kasus som en verbidiosynkratisk specificering, och kan på så sätt beskriva förändringen som en förändring av konstruktionen av varje enskilt verb — som vi har sett finns det mycket som tyder på detta. Samtidigt är lexikalt kasus ett fenomen som tillhör det grammatiska systemet. I stort kan därför konstruktionsförändringen beskrivas som en förändring, en gradvis nedmontering av ett grammatiskt system med lexikalt kasus.

Innan vi kommer in på utvecklingen och dess orsaker måste vi emellertid helt kort granska ledens syntaktiska funktion i den operonliga konstruktionen.

² I äldre fornsvenska fanns också verb som styrde lexikalt kasus genitiv. Vissa bitransitiva verb tog akkusativ + genitiv, där genitiven bibehölls och akkusativen blev nominativ under passivering. Redan i fornsvenska är genitiven ofta ersatt med akkusativ eller en prepositionsfras. Också prepositioner och vissa adjektiv är specificerade för lexikalt kasus. I min uppsats kommer jag endast att behandla verbstyrt lexikalt kasus dativ.

³ Detta till skillnad från modern isländska, där akkusativen fortfarande finns kvar som lexikalt kasus. Också i modern isländska finns emellertid en "dativsjuka", där lexikalisk akkusativ byts ut mot dativ. Varken i isländska eller i fornsvenska är akkusativ någonsin lexikalt kasus till monotransitivt verb, d.v.s. akkusativ bibehålls aldrig i passiv.

2. Satsdelsfunktioner och ordföljd i den operonliga konstruktionen

I traditionell språkhistoria likställs subjektet med nominativ — finns det en nominalfras i nominativ, är den också subjekt. I satser utan nominativ, men med en nominal sats eller en infinitivfras, analyseras denna som subjekt. Endast om nominativ eller nominala satser saknas ses satsen som subjektlös. När Lindqvist (1912) talar om subjektet i denna traditionella mening, använder han termen **grammatiskt subjekt**. De enligt traditionellt synsätt grammatiska subjekten är fetstilta i (1):

- (1) a *Sidhan angradhe mik **thz** mykyt sarlika* (ST: 46)
 b *honom drömde **een dröm** om ena nat* (ST: 250)
 c *mik tycker **tw haffuer en fultage man at kampa mz*** (Di: 157)
 d *þa kom mik ii hugh **hælagha læst*** (Leg Bu: 135)

Lindqvist tillerkänner dock det oblika ledet vissa subjektliknande egenskaper, d.v.s. egenskaper som det har gemensamt med vanliga subjekt i personliga konstruktioner. De viktigaste likheterna enligt Lindqvist är att det oblika ledet ofta är personbetecknande och att det ofta står på det grammatiska subjektets plats i satsen. Det oblika ledet är, i Lindqvists terminologi, **det psykologiska subjektet**.

Denna traditionella syn kan emellertid ifrågasättas. I motsvarande konstruktioner i modern isländska finns det starka argument för att betrakta det oblika ledet som det grammatiska subjektet; nominativen får då betraktas som objekt (se t.ex. Andrews, 1976, Zaenen–Maling–Thráinsson, 1985, Sigurdsson, 1989). Dessa argument bygger på att det oblika ledet inte bara semantiskt påminner om subjekt, utan att det också har en rad rent syntaktiska egenskaper gemensamma med nominativa subjekt. Den egenskap som i mitt tycke helt avgörande bevisar det oblika ledets subjektstatus är att det kan fungera som tankesubjekt i infinitivfraser; se följande exempel, hämtade från Sigurdsson (1989):

- (6) a *Honom leiddist*
 Honom leds 'Han har tråkigt'
- b *Hann vonast til að leidast ekki*
 Han hoppas att ledas inte 'Han hoppas att inte ha tråkigt'

Också i fornsvenska har, som Sundman (1985) har visat, det oblika ledet en rad syntaktiska egenskaper gemensamma med vanliga, agentiva, nominativa subjekt.⁴ Bl.a. kan det fungera som korrelat till reflexiver (se (7)) och det kan samordnas med ett personligt konstruerat verb, varvid subjektet enligt gängse regler kan utelämnas (se (8)):

- (7) a *Oc ey mintes them naghot aff sinom herra oc gudh* (MB 2: 96)
 b *þy wilium wir at wæghfarændæ manni sælis sinær þærwir*
 (SD 1: 651, 1285)
- (8) a *Mænnena stygdis widhir ok stodho Annars hugha* (Leg Bil: 317)
 b *wijtes thet honom och warder ey fången wedher* (SO: 296)

Detta är emellertid inte egenskaper som är unika för subjektet i fornsvenska. Också indirekta objekt kan fungera som korrelat åt reflexiver, och vilken satsdel som helst kan föranleda strykning av ett samordnat subjekt:

- (9) a *vm thu kungör omildom manne sin vadha* (MP 1: 245)
 b *valerianus sænde flere ridara ok funno stephanum* (Leg Bu: 398)

Det finns inte heller några säkra fall där obliken fungerar som tanke-subjekt i infinitivfraser. Kasuset framgår ju inte i sådana fall, varför säkra exempel måste vara från en period innan konstruktionsförändringen har ägt rum. Detta utesluter exempel (10)a från 1593, eftersom *samtycka* redan i fornsvenska konstruerades med nominativ. Ett bättre exempel är (10)b, eftersom nominativ till verbet *ledas* blir gängse först under 1600-talet. Det finns emellertid belägg med nominativ redan i fornsvenska, varför inte heller detta exempel otvetydigt visar "oblikt" tankesubjekt.

- (10) a ... *att bisperna nödgades till att samtycka thet medh them*
 (Riksdagsakter III: 36, 1593)
 b *Thy at ledhas vidh at känna androm thz han kan är vphof til at ga fra gudhi* (KL: 282)

Sundmans slutsats är att man inte med säkerhet kan avgöra om det oblika ledet är syntaktiskt subjekt i fornsvenska. I en liknande under-

⁴ De subjektsegenskaper som tas upp nedan gäller också de oblika leden i modern isländska.

sökning av fornisländska kommer Mørck (1992) fram till att motsvarande konstruktioner inte innehåller ett oblikt subjekt. Rögnavaldsson (1991) argumenterar däremot för den motsatta ståndpunkten, att fornisländska hade oblika subjekt. Två fenomen, båda rörande ordföljden, är enligt honom avgörande. För det första står det oblika ledet alltid antingen först i satsen eller omedelbart efter det finita verbet, oavsett om detta är huvudverb eller hjälpverb; detta är de typiska subjekspositionerna i fornisländska, liksom i fornsvenska. För det andra tycks det oblika ledet kunna ingå i en nexusförbindelse i konstruktionen objekt med infinitiv.

Också i fornsvenska står det oblika ledet normalt först eller omedelbart efter det finita verbet; innehåller satsen också ett nominativt led, står detta normalt efter det oblika ledet:⁵

- (11) a *mik lykkadis then andra stridh bæter* (RK I, LRK: 228)
 b *drømpde them badhom en drømber* (Leg: 974)
 c *tok sonenom thz forthryta* (ST: 206)
 d *nw böria them angra tolkit skipte* (MD: 372)

Infinita nexusförbindelser tycks också finnas:

- (12) *han swaradhe thera sidhum ok sinom sidhom ey sæmia* (Leg Bil: 695)

Detta behöver emellertid inte vara avgörande bevis för att det oblika ledet är att betrakta som subjekt. Fornsvenskan (liksom f.ö. fornisländskan) hade möjligheten att alternativt placera objekt före infinita verb. Jfr ordföljden i (11)c–d och (12) med placeringen av det indirekta objektet i (13):

- (13) a *Min gudh hafwer mik sin engil sænt* (ST: 13)
 b *han hafwer oss lofwat æwerdhelikit liiff* (ST: 16)
 c *han ... sagdhe sik thz enghum wna* (Leg Bil: 543)

Sammanfattningsvis finns det ingenting varken i ordföljd eller i andra syntaktiska egenskaper som entydigt pekar ut det oblika ledet som subjekt. I stället kan dess placering i satsen jämföras med ett indirekt

⁵ Detta gäller inte passiva bitransitiva verb, där ordningen mellan nominalfraserna är friare, reglerad snarare av tyngdförhållanden och informationsstruktur än av grammatiska principer. Se vidare nedan.

objekt. Å andra sidan kan man knappast kalla det oblika ledet för ett typiskt indirekt objekt heller vad gäller dess placering: det står ofta först i satsen (jfr (11)a), vilket är ovanligt för indirekta objekt, och det står så gott som alltid före infinit verb (jfr (11)c–d), vilket visserligen är möjligt för indirekta objekt, men långt ifrån lika vanligt. Jag utesluter emellertid inte att den udda placeringen av det oblika ledet beror på att satsen saknar ett normalt, agentivt subjekt. Subjektet utgör normalt satsens tema. I opersonliga konstruktioner är det istället ofta det oblika ledet som fungerar som tema. Därmed är det också motiverat att placera det så långt till vänster som möjligt, givet de möjligheter som grammatiken erbjuder för objekt. Det innebär topikalisering hellre än en position i innehållsfältet, det innebär placering före det infinita verbet hellre än efter.

Därmed är vi inne på det nominativa ledets satsdelsfunktion. När Mørck (1992) har konstaterat att det inte finns skäl att anta att det oblika ledet var subjekt i fornisländska, drar han slutsatsen att det nominativa ledet var subjekt, d.v.s. att den distinktiva subjektsegenskapen i fornisländska var kasus nominativ. Jag anser däremot att det inte finns något skäl att anta att fornsvenska subjekt ska definieras på något annat sätt än nusvenska subjekt, nämligen på basis av ordföljden: subjektet har en speciell position, i fornsvenska såväl som i nusvenska, nämligen först i satsen eller omedelbart efter det finita verbet. När jag i fortsättningen talar om subjekt är det i denna positionsdefinierade betydelse. Den stora skillnaden mellan fornsvenska och modern svenska vad gäller subjekt är istället att det inte fanns något subjektstvång i fornsvenska, d.v.s. denna position kunde lämnas tom (se vidare avsnitt 6 nedan). I de opersonliga konstruktionerna är nominativens position snarast att jämföra med det direkta objektets i en aktiv, bitransitiv sats: ledet står efter det lexikalt kasusmärkta nominalet, vanligen efter eventuellt infinit verb (se (11)d, jfr (13)b), men ibland före (se (11)c, jfr (13)a). I traditionell satsanalys skulle vi kalla ledet egentligt subjekt, med den skillnaden att det inte föregås av ett formellt subjekt och att det inte behöver vara indefinit (jfr (11)a).

Det finns emellertid också skillnader mellan nominativens och det direkta objektets (eller det egentliga subjektets) placering. För det första är nominativen oftare topikaliserad:

- (14) a *mere pina bör thessom än hinom* (Bir 1: 113)
 b *Thzta thæktis kesarenom mykit oc aldra mæst iomfrue* (Leg Bil: 596)

Huruvida vi ska se nominativen som subjekt eller topikaliserat verbkomplement här är svårt att veta.

Vidare, om nominativen är ett pronomen kan den föregå det oblika ledet:

- (15) a *Vm sidhe tok thz hans herrom oc førstom j rikeno mykyt for-thryta* (ST: 304)
 b *Tha konungh haraldh fik see thät skipeth, tha thäktis thät hanom wäl* (Ansg: 24)

Här ligger det närmast till hands att analysera nominativen som subjekt.

I bitransitiva konstruktioner är den omvända ordföljden med nominativen före obliken vanligare, och förekommer också om nominativen är ett substantiv eller utbyggd nominalfras:⁶

- (16) a *wijtes thet honom* (SO: 296)
 b *En tima var en fugul sændar iohanni* (Leg Bu: 157)
 c *ok war the pinan hånne giwin j wärldinne til sinna synda ren-silsa* (Jär: 4)

Sammanfattningsvis kan nominativen ibland vara subjekt i opersonliga konstruktioner, framför allt vid passiva, bitransitiva verb. Det normala är dock att båda nominalen står som komplement till verbet, det oblika ledet närmast att jämföra med ett indirekt objekt, det nominativa ledet närmast att jämföra med ett direkt objekt (eller ett egentligt subjekt), och att satsen är subjektlös.

⁶ I modern isländska är ordföljden i (16) möjlig, d.v.s. det ursprungliga direkta objektet kan bli subjekt i passiv, men däremot inte ordföljden i (15), d.v.s. nominativen till ett opersonligt verb är aldrig subjekt. Möjligheten att ha nominativen som subjekt i passiva satsar har kopplats till möjligheten att ha omvänd ordföljd direkt objekt + indirekt objekt i aktiv form (se t.ex. Falk, 1990, Holmberg-Platzack, 1995, kap. 7). Idén är att nominalens underliggande inbördes ordning inte får rubbas när man väljer subjekt i passiv. Idén är formaliserad i Rizzis teori om relativiserad minimalitet (1990). Omvänd ordföljd av objekten i aktiv var möjlig också i fornsvenska:

- (i) a *for winskap skull giffuer iak hanum tik* (Di: 190)
 'för vänskaps skull ger jag honom [fången] till dig'
 b *oc antwardhe han ater sinne hustru* (ST: 23)
 'och gav honom tillbaka till hans hustru'
 c *Ok sände sidhan budh hofthinganom* (Jär: 75)
 d *han gaf öghon enne blinde fru* (Leg Bu: 186)

Denna ordföljd försvinner emellertid under slutet av den fornsvenska perioden utan att möjligheten att låta det ursprungliga direkta objektet bli subjekt i passiv försvinner.

3. Utvecklingen

I detta avsnitt kommer jag att ge en deskriptiv sammanfattning av utvecklingen, d.v.s. när den oblika formen ersattes med nominativ för olika grupper av verb. Vad gäller verben i (1) (i fortsättningen, **opersonliga verb**) bygger min framställning helt och hållet på Lindqvists undersökning (1912). Konstruktionsförändringen av de passiva verben har, såvitt jag vet, inte tidigare undersökts, och resultaten som presenteras här bygger på mina egna undersökningar. Det fornsvenska materialet är hämtat från excerperingar i Gösta Holms avhandling om s-passiv (1952), Söderwalls ordbok och fem fornsvenska texter. Det nysvenska materialet är hämtat från excerperingar i Svenska Akademiens Ordbok och 33 texter, 28 från äldre nysvenska och 5 från yngre nysvenska. Jag kommer att visa att den oblika formen ersattes av nominativ vid olika tidpunkter för olika grupper av verb: först ersattes den vid verb utan någon annan nominalfras, sedan ersattes den vid tvåställiga opersonliga verb, medan förändringen från oblik form till nominativ vid passiva, bitransitiva verb är den senaste förändringen. Detta är en förenklad bild av ett komplicerat förlopp, där stor individuell variation finns, framför allt bland de opersonliga verben. Icke desto mindre är mönstret tydligt urskiljbart.

Redan i fornsvensk tid ersattes dativen med nominativ i konstruktioner med ursprungligen dativstyrande monotransitiva passiva verb. I fornsvenska finner man med andra ord både den äldre konstruktions-typen, som i (17)a, och den yngre konstruktionstypen, som i (17)b:

- (17) a *Llangt ther æpter wardh honom forgifwit* (ST: 102)
 b *han wart förgiffwen* (PK: 234)

Vid de ursprungligen dativstyrande monotransitiva verb jag har excerperat i Söderwall finns det ingen klart urskiljbar tendens att dativ form förekommer i äldre texter, nominativ i yngre. För samtliga de verb där jag funnit belägg med nominativ, har det också funnits belägg med ackusativ i aktiv form. Lagspråket finns endast delvis redovisat i Söderwall; från exempelsamlingen i Holm (1952), som dock bara undersöker s-passiver, har jag inte antecknat något fall av nominativ från de fornsvenska lagarna. En noggrannare undersökning av utvecklingen från oblik till nominativ skulle inkludera en större undersökning av ursprungligen dativstyrande verb (aktiv såväl som passiv) i fornsvenskan. Från äldre nysvenska och framåt återfinns den äldre oblika formen endast sporadiskt.

Vad gäller de opersonliga verben tog följande verb normalt nominativ redan i fornsvenska enligt Lindqvist (1912): *hungra*, *thyrsta*, *samthykkia*, *missämia*, *längta*. Vid början av 1500-talet var nominativ det normala vid verbet *hissna*, och den gamla dativa konstruktionen vid verbet *gruva* var ersatt av en reflexiv form, *gruva sig*, med nominativt subjekt. Alla dessa verb var normalt enställiga, d.v.s. de konstruerades normalt utan någon annan nominalfras.

Under 1500-talet slog nominativen igenom i texterna för verben *komma ihåg* och *drömma*. Verben *langa* och *sämia* uppvisade både nominativ och oblik form; de försvann ur språket innan någondera formen blev dominerande. Under 1600-talet blev nominativen den dominerande formen i texterna vid verben *fasa*, *ledas*, *ångra*, *tycka*, *förtycka*, *missstycka* och *böra*. Enligt Lindqvist avspeglar nominativen det gängse bruket i talspråket, och vid 1600-talets slut har den gamla konstruktionen nästan helt försvunnit också i skriftspråket. Under 1600-talet uppvisade också följande verb variation mellan de båda konstruktionsalternativen: *lysta*, *tränga*, *täckas*, *lika*, *behaga*, *misshaga*, *förtryta*. En del av dessa verb försvann ur språket, andra har överlevt i dialekter med nominativ, och vid åter andra har den oblika formen vunnit terräng igen, nu som ordinarie objekt. Enligt Lindqvist bör vi tolka variationen vi finner i skriftspråket som ett tecken på att nominativen slagit igenom i det samtida talspråket. Majoriteten av de verb som förändrade sin konstruktion under 1500- och 1600-talen var tvåställiga, d.v.s. konstrueras med en annan nominalfras eller en sats.

Vid slutet av 1600-talet är utvecklingen nära nog fullbordad, men inte riktigt: Under 1700- och 1800-talen utvecklade verben *ana*, *lyckas* och *misslyckas* nominativ. Slutligen, verben *fela* och *fattas* konstrueras i sydsvenska dialekter med nominativ, medan den ursprungliga oblika formen (ibland ersatt av en prepositionsfras) har överlevt i skriftspråk och talat standardspråk.

Sammanfattningsvis har de flesta ursprungligen opersonliga verb som konstrueras med ytterligare en nominalfras eller en sats utvecklat nominativ under 1500- och 1600-talen.

För de bitransitiva passiva verben slutligen kompliceras bilden av att vi fortfarande i modern svenska har två alternativa konstruktionsmöjligheter. Vid sidan om *Han lovades full ersättning*, där det indirekta objektet har blivit subjekt, har vi *Full ersättning lovades honom*, där det direkta objektet har blivit subjekt. Den senare konstruktionen finns oavbrutet från fornsvensk tid fram till nutid. Det är framväxten av den förra konstruktionen som här intresserar oss.

I mina excerperingar av nysvenska texter fram till mitten av 1700-talet har jag inte funnit några belägg där det ursprungliga indirekta objektet otvetydigt står i nominativ i passiv. Från SAOB har jag antecknat sammanlagt 13 exempel med otvetydig nominativ från texter skrivna före år 1850. Ser vi närmare på dessa exempel visar det sig att majoriteten av dem har en gemensam egenskap. I typfallet betecknar ett indirekt objekt mottagaren. Dessa tidiga exempel med nominativa indirekta objekt är emellertid atypiska i det att de snarare betecknar källan eller att det i verbens betydelse ligger att det indirekta objektet inte mottar något.⁷ Några exempel:

- (18) a *Efter wij ... äre genom Konung Christiern ... thetta Rijkets och alles wäres ... förmögenheter ... beröffuede och quitte wordne* (G. I:s reg. 18: 298, 1547)
 b *The hafua warit af pastore frånsatta sacramentet* (Murenus AV: 143, 1646)
 c *The som hafua förnehme pedagogier och stoor löön blifwa ... förvägrade Stipendium* (Rudbeck, Bref: 16, 1662)

Nominativa indirekta objekt med den mera typiska mottagarrollen är mycket ovanligt före 1800-talet. Jag har funnit endast två exempel från texter skrivna före 1850:⁸

- (19) a *Han bleeff ... mycken ähra bewijst* (Tegel, G 1 2: 65, 1622)
 b *Jag ville icke nu resa samma [resa till Lappland] om jag bödes 1000 plåtar* (Linné, Bref I 1: 329, 1732)

Från slutet av 1800-talet och framåt finns flera exempel med nominativ mottagare:

⁷ Bitransitiva verb med indirekt objekt som källa hade ofta ett annat kasusmönster i fornsvenskan i det att det indirekta objektet stod i akkusativ och det direkta objektet i genitiv. I passiv kom därmed det indirekta objektet att stå i nominativ:

(i) *at han är piufs sins ränter* (ÅVgL: 55)

Nominativen i de äldre nysvenska texterna återspeglar dock knappast en oavbruten användning av akkusativ i aktiv/nominativ i passiv. Akkusativ + genitiv ersattes tidigt med dativ + akkusativ eller akkusativ + prepositionsfras.

⁸ Man bör dock erinra sig att ordboken inte ger äldsta belägg för en viss konstruktionstyp, som det är frågan om här. Under verbet *erbjuda* finns exempelvis inte några exempel med passiv alls anförda. Det kan därför mycket väl finnas äldre belägg med nominativ än vad man kan utläsa ur ordboken. Den mängd exempel med oblik form som jag antecknat ur de texter jag har excerperat visar iallafall att nominativen inte har använts mer generellt före mitten av 1700-talet.

- (20) a *Vi blefvo bjudna kaffe* (Lundgren, Mål.ant. 3: 21, 1871)
 a *Då han föreslogs en sådan handel* (Wigström, Folkd. 1: 270, 1880)
 b *Vid Norrbärke fattiggård föresättas de* [d.v.s. hjonen] ... *linberedning, nätbindning, m.m.* (Sundsvallsp. 1886, nr 42)
 c *om de också långt ifrån kunna påbördas hela ansvaret för ätternas utdöende* (Fahlbeck, Ad. 1: 405, 1895)

Sammanfattningsvis tycks det ha varit verb som konstrueras med ett semantiskt atypiskt indirekt objekt som först har förlorat lexikalt kasus. Även om vi inte kan vara säkra på att beläggen i SAOB ger en rättvisande bild av kasusbruket, verkar det som om bitransitiva verb mer generellt förlorar sitt lexikala kasus under 1800-talet.⁹

Sammanfattningen av utvecklingen har visat att den omspanner närmare 600 år, vilket stöder Sundmans antagande att vi har att göra med flera, verbidiosynkratiska förändringar. Samtidigt är det dock tydligt att förlusten av lexikalt kasus inte är helt slumpmässig. Verbtyper, snarare än individuella verb, förlorar sitt lexikala kasus i olika perioder (även om det finns en hel del individuell variation): först påverkas verb som inte tar någon annan nominalfras eller sats, sedan påverkas opersonliga verb som konstrueras med en annan nominalfras eller sats och sist påverkas passiva bitransitiva verb. I de följande avsnitten kommer jag att utveckla några idéer om lexikalt kasus som kan förklara varför vi finner denna ordning. I vissa fall kan utvecklingen kopplas till andra, oberoende förändringar i språket, i andra fall har förändringen snarare att göra med hur lexikalt kasus tolkas och lärs in. Jag inleder med den förändring som intuitivt sett borde ha den största betydelsen för existensen av lexikalt kasus, nämligen kasussammanfallet i yngre fornsvenska.

⁹ Inom språkvården har det funnits ett motstånd mot nominativt indirekt objekt i passiv — eller, annorlunda uttryckt, att låta det indirekta objektet bli subjekt i passiv (se t.ex. Wellander (1959), s. 294–302). Under *tilldela* står att läsa i Östergrens *Nusvensk ordbok* (1964): "I passiv ibl. med ursprungligt dativobj. som subjekt. Konstruktionen ogillas av många men blir allt vanligare och är godtagen av SAOL 9." Det alltmer accepterade bruket återspeglas i de olika upplagorna av SAOL under verbet *tilldela*. SAOL 7 (1900) rekommenderar sina läsare att inte använda nominativ, SAOL 8 (1923) erkänner nominativen inom parentes med ett *även*, i SAOL 9 (1950) är parentesen borttagen, liksom i SAOL 10 (1973), och först i SAOL 11 (1986) likställs nominativ helt med objektiv, i det att *även* bytts ut mot *eller*. Språkvårdens attityd kan återspegla sig i skriftspråket, och nominativen kan ha varit vanligare tidigare i talspråket. Det finns emellertid ingen anledning att tro att den relativa ordningen mellan olika verbgrupper skulle vara annorlunda.

4. Lexikalt kasus och morfologiskt kasus

Det fornsvenska kasussystemets sammanbrott kan ses som tre olika processer. För det första kom vissa former att sammanfalla genom fonologiska förändringar. Exempelvis föll ändelsen *-r* i maskulinum nominativ plural, vilket resulterade i att ackusativ och nominativ kom att bli homonyma. För det andra ersattes vissa former med andra i paradigmet. Sålunda är exempelvis de ursprungliga dativformerna i 1 och 2 personens personliga pronomen ersatta av ackusativformerna redan i förhistorisk tid. Båda dessa processer utökade antalet paradigm där fyra olika kasusformer inte längre urskiljdes. För det tredje ersattes de lexikala kasusen dativ och genitiv med ackusativ i syntaxen redan innan de morfologiska formerna blev icke-distinktiva. Om kasusbruket i fornsvenska fram till 1400, se Schwartz (1878). Dessa tre processer ledde i samverkan fram till hela kasussystemets sammanbrott, morfologiskt såväl som syntaktiskt, under yngre fornsvenska. Vid slutet av perioden har den morfologiska distinktionen mellan nominativ, dativ och ackusativ försvunnit på substantiven; för de personliga pronomenen upprätthålls en distinktion mellan en subjektform och en objektform. Om utvecklingen av genitiv, se Delsing (1991).

En konstruktionsförändring av opersonliga verb, parallell med den svenska, inträffade i engelska. Enligt Lightfoot (1991) berodde denna utveckling på att den morfologiska distinktionen ackusativ – dativ försvann. Lightfoot argumenterar för att ett system med lexikalt kasus kan upprätthållas endast om det lexikala kasuset har en distinktiv, morfologisk form. Distinktionen mellan en subjektform och en objektform i det pronomina systemet är inte tillräcklig för att lexikalt kasus ska kunna finnas kvar, menar han. Med andra ord, när distinktionen ackusativ – dativ försvinner, så försvinner inte bara lexikal dativ, utan lexikalt kasus överhuvudtaget.

Som vi har sett överlever ofta den gamla konstruktionen kasus-sammanfallet i svenska. Ett alternativ är att ändå anta Lightfoot's analys att lexikalt kasus försvinner när den distinktiva dativformen försvinner. De aktuella konstruktionerna skulle då analyseras om som följer, där "obj" står för objektform:

- (21) tvåställiga aktiva verb, *hjälp*a: nom + dat > nom + obj
 treställiga aktiva verb, *gifv*a: nom + dat + acc > nom + obj + obj

enställiga opersonliga verb, *ledhas*:¹⁰ dat > obj
tvåställiga opersonliga verb, *ångra*: dat + nom > obj + nom

Detta är antagligen vad som sker för de tvåställiga, ursprungligen dativstyrande verben som *hiälpa*, *bota*. När distinktionen mellan ackusativ och dativ försvinner kan inte längre distinktionen mellan strukturellt och lexikalt kasus på objektet upprätthållas i aktiv. Objektets kasus kommer att omtolkas till strukturellt kasus, och därmed kommer nominalet att stå i nominativ i passiva satser. Den slutgiltiga övergången från *Honom botades* till *Han botades* kan därför förklaras med förlusten av en distinktiv morfologisk dativform.

Vad gäller de övriga verben finns det emellertid flera skäl som talar emot analysen i (21). Var analysen riktig för de bitransitiva verben som *gifva*, skulle vi finna nominativa indirekta objekt i passiv redan i slutet av medeltiden, men det dröjer betydligt längre, som jag visade i avsnitt 3. Det tyder på att det indirekta objektet fortfarande är lexikalt kasusmärkt — det lexikala kasuset förblir ju opåverkat i passiv.

För de tvåställiga opersonliga verben som *ångra* skulle analysen i (21) jämföras dessa verb med en annan grupp av verb, representerad av *glädhia*, *dröva*. Denna verbgrupp har samma semantiska mönster som många opersonliga verb i det att de betecknar en psykisk upplevelse. Liksom för de opersonliga verben är nominativen sakbetecknande, men till skillnad från de opersonliga verben står det personbetecknade nominalet i ackusativ. De skiljer sig också från de opersonligt konstruerade verben i det att nominativen ibland kan beteckna en mer agentiell aktant och att de regelmässigt har en reflexiv form (*s*-form eller *sik*-form), där personaktanten står i nominativ. Se även not 12 nedan. Flera skäl talar emellertid emot att dessa båda verbgrupper ska likställas. Inget verb av den senare typen genomgick konstruktionsförändring — de konstrueras än idag med saksjekt och personobjekt. Många av de opersonliga verben genomgick emellertid konstruktionsförändring, vilket tyder på att verben hölls isär också efter kasussammanfallet. Vidare förändrades inte ordföljden för de opersonliga verben: nominativen stod också fortsättningsvis efter det oblika ledet, och argumenten emot att nominativen är ett ordinarie subjekt gäller fortfarande. Slutligen, själva konstruktionsförändringen skulle innebära att subjektet blev objekt och objektet blev subjekt, en

¹⁰ Som framgick i avsnitt 3, har de flesta enställiga, opersonliga verb förlorat lexikalt kasus före kasussammanfallet. *Ledhas* är dock ett verb som längre behåller den gamla konstruktionen.

förändring som, vad jag vet, inte finns belagd för några andra verb. Antar vi i stället att *ångra*, *drömma*, *tycka* etc. också i fortsättningen har lexikalt kasus ter sig konstruktionsförändringen mindre märklig.

Slutligen, för de enställiga opersonliga verben som *ledhas* innebär analysen i (21) något så motsägelsefullt som ett opersonligt, transitivt verb, d.v.s. ett verb med objekt, utan subjekt. Det faktum att enställiga opersonliga verb inte automatiskt genomgår konstruktionsförändringen är ett starkt stöd för att lexikalt kasus kan överleva kasussammanfallet.

Det finns med andra ord starka skäl att tro att de aktuella verben också efter kasussammanfallet styr lexikalt kasus. Det lexikala kasuset har inte längre någon distinktiv, morfologisk form: i pronomensystemet används den gemensamma objektsformen, och på substantiven är "kasusformen" osynlig. I fortsättningen kommer jag att använda termen "oblik" om lexikalt bestämt kasus och termen "objektiv" om strukturellt bestämt kasus. Den omtolkning som sker efter kasussammanfallet kan sammanfattas i (22), där jag för jämförelsens skull också lagt in ett verb av *glädhia*-typen (jfr (21)):

- (22) a *hiälpa*: nom + dat > nom + obj
 b *glädhia*: nom + ack > nom + obj
 c *gifva*: nom + dat + ack > nom + obl + obj
 d *ledhas*: dat > obl
 e *ångra*: dat + nom > obl + nom

Samtidigt som Lightfoots analys av lexikalt kasus inte kan upprätthållas, står det klart att det grammatiska systemet måste tillhandahålla något sätt att skilja mellan strukturellt och lexikalt kasus. Att lexikalt kasus har en egen morfologisk form är naturligtvis viktigt, men inte helt avgörande. I nästa avsnitt kommer jag att visa att också den semantiska tolkningen av nominalet är betydelsefull.

5. Lexikalt kasus och semantiska roller

Jag har visat att lexikalt kasus inte uteslutande är beroende av en egen morfologisk form. För det första behöll många verb lexikalt kasus också efter kasussammanfallet. För det andra förlorade en del verb lexikalt kasus redan före kasussammanfallet: nominativ är standardformen för exempelvis de ursprungligen opersonligt konstruerade ver-

ben *samthykkia* och *längta* redan i äldre fornsvenska, enligt Lindqvist (1912). Vidare återfinns verb som ursprungligen styrde dativt objekt ofta med akkusativ i källorna redan före kasussammanfallet. Också detta visar att det finns en tendens att lexikalt kasus försvagas utan påtagliga morfologiska förändringar. I detta avsnitt kommer jag att argumentera för att nominalets semantiska roll också är av vikt för lexikalt kasus. Här kommer jag bara att ta upp dativen. För några gemensamma semantiska mönster för genitiv, se t.ex. Wessén (1965), s. 22.

Som påpekats av såväl Lindqvist (1912) som Sundman (1985) har de verb som genomgår konstruktionsförändringen vissa gemensamma, semantiska drag: de betecknar en fysisk eller psykisk upplevelse av något slag, där personaktanten är passiv. Detsamma gäller ett antal verb med personens dativ och sakens nominativ eller sats som av någon anledning inte genomgick konstruktionsförändring, t.ex. *synas*, *komma före* (jfr *tycka*); *edha*, *gätas* (jfr *behagha*, *lika*); *höfva*, *söma* (jfr *böra*); *brista*, *tryta* (jfr *fattas*, som dialektalt konstrueras med nominativ). Med den teori jag förespråkar styr dessa verb ofta lexikalt kasus. Lexikalt kasus är med andra ord inte bara morfologiskt urskiljbart i fornsvenska utan också delvis semantiskt. Samma semantiska kärna finns hos dativen till monotransitiva verb som *hiälpa* och bitransitiva verb som *gifva*: den betecknar en passiv mottagare, förmånstagare eller upplevare. Den största skillnaden är egentligen att vid de skeenden som betecknas med de passiverbara verben finns det en aktivt handlande person som subjekt, medan det saknas vid de skeenden som betecknas med de opersonligt konstruerade verben.

Den utveckling lexikalt kasus genomgår i svenskan tyder på att inte bara den semantiska rollen i sig är av betydelse, utan också den semantiska rollen visavi andra aktanter. Härvidlag spelar den s.k. semantiska rollhierarkin (Jackendoff (1972)) stor roll, här citerad efter Grimshaw (1990):¹¹

(23) (Agent (Upplevare (Mål/Källa/Plats (Föremål))))

Den semantiska hierarkin motsvaras av en syntaktisk hierarki subjekt – indirekt objekt – direkt objekt. Den semantiskt mest prominenta rollen kommer att bli subjekt. Vid bitransitiva verb är subjektet Agent, det indirekta objektet Upplevare eller Mål/Källa och det direkta objektet Föremål. I avsnitt 3 ovan argumenterade jag för att nominalen i de opersonliga konstruktionerna ska jämföras med indi-

¹¹ De engelska termerna är Agent, Experiencer, Goal/Source/Location och Theme.

rekt och direkt objekt; en sådan analys följer den semantiska rollhierarkin: dativen ("indirekt objekt") är Upplevare, nominativen ("direkt objekt") är Föremål.¹²

Till teorin om de semantiska rollerna hör också teorin om **enkla och sammansatta roller**, utvecklad av Marantz (1984). Marantz visar att den semantiska tolkningen av ett subjekt till ett transitivt verb inte bara är beroende av verbet, utan av verbet och objektet tillsammans. Hela verbfrasen snarare än bara verbet ger subjektet dess semantiska tolkning vid uttryck som *ta bollen*, *ta bussen*, *ta en magnetyl*, *ta en tupplur*, etc. Verb + subjekt har inte samma påverkan på tolkningen av objektet. Subjektets roll sägs vara sammansatt, d.v.s. påverkad av såväl verb som objekt, medan objektets roll är enkel, bestämd bara av verbet. Som Holmberg (1986) har visat, är tolkningen av det indirekta objektet på motsvarande sätt bestämd av verb och direkt objekt tillsammans: *ge någon en boll/beröm/sparken* (jfr också Falk (1990)). Också det indirekta objektet har med andra ord en sammansatt roll. Översatt till den semantiska rollhierarkin kan vi säga att tolkningen av en roll är beroende av verb + aktanter lägre ner i hierarkin.

Sammanfattningsvis finns det två karakteristiska egenskaper hos den semantiska rollen hos ett nominal med lexikalt kasus dativ: det är i typfallet Upplevare eller Mottagare, och det är en sammansatt roll.

Som jag visade ovan, finns det inget absolut ett-till-ett-förhållande mellan lexikalt kasus och ett eget morfologiskt kasus: vissa verb förlorar lexikalt kasus redan före det morfologiska sammanfallet, andra behåller det också efter. Likväl finns det, som vi har sett, ett nära samband mellan lexikalt kasus och morfologisk dativ. Jag kommer här att argumentera för att det finns ett liknande samband mellan semantisk roll och lexikalt kasus: det är inte ett absolut samband, men likväl ett nära samband.

Det är inget absolut samband. För det första fanns det i fornsvenska också Upplevare i nominativ och akkusativ. Exempel på verb som tog

¹² Välkända och omdebatterade undantag mot hierarkin utgör nusvenska verb som *glädja*, *förbrylla*, *förarga* med Föremål som subjekt och Upplevare som objekt. För en möjlig analys av dessa, se Grimshaw (1990). Denna typ av verb fanns också i fornsvenskan, t.ex. *glädhia*, *dröva*.

Ett annat undantag från hierarkin utgör satser där nominativt Föremål föregår dativ Upplevare eller Mottagare, och därför gärna analyseras som subjekt (se avsnitt 2). I fornsvenska förekommer ordföljden undantagsvis vid opersonliga verb, oftare vid bitransitiva, passiva verb. Också i modern svenska kan det direkta objektet bli subjekt vid bitransitiva, passiva verb. Om dessa undantag, se t.ex. Holmberg-Platzack (under tryckning, kap. 7), Falk (1990).

nominativ Upplevare är *idhra* 'ångra', *gimas* 'begära, längta efter', *lidha* 'utstå, tåla', *syrgia*. Om akkusativ som Upplevare, se avsnitt 4 ovan. Lindqvist betonar att verben som genomgick konstruktionsförändringen i många fall hade personligt konstruerade synonymer, d.v.s. med Upplevare i nominativ, och för Sundman är det en avgörande förklaring av förändringen att den drabbar verb med rollen Upplevare — just Upplevare kan stå antingen i nominativ eller i dativ. För det andra är det inte nödvändigt att det lexikalt kasusmärkta nominalen har en sammansatt semantisk roll. Vid dativstyrande verb som *hiälpa*, *bota*, *skadha* finns det ingen aktant längre ner på den semantiska hierarkin som bidrar till tolkningen,¹³ inte heller vid opersonliga verb som *sämias*, *hungra*, *gruva*.

Likväl är det ett nära samband, och jag menar att det efter det morfologiska sammanfallet var den specifika, semantiska rollen som var den viktigaste egenskapen som synliggjorde det lexikala kasuset. Eftersom lexikalt kasus delvis försvinner redan före kasussammanfallet, verkar den semantiska rollen ibland till och med vara mer viktig än ett distinkt morfologiskt kasus. Som vi har sett karakteriseras rollen av två egenskaper: det är Upplevare eller Mottagare, och det är en sammansatt roll. Atypiska lexikalt kasusmärkta nominal har en annan roll och/eller en enkel roll.

Med detta i minnet kan vi nu studera det gradvisa bortfallet av lexikalt kasus. De verb som drabbades först var dels många enställiga opersonliga verb (*sämias*, *längta*, *hungra*, *gruva*, etc.), dels monotransitiva dativstyrande verb som *hiälpa*. Detta skedde, som jag flera gånger påpekat, delvis redan före kasussammanfallet. Dativens semantiska roll är vid dessa verb atypisk för lexikalt kasusmärkta nominal i det att den är enkel. Nominal med en sammansatt roll kunde behålla sitt lexikala kasus också efter kasussammanfallet. Det gäller Upplevarrollen vid tvåställiga opersonliga verb som *komma ihåg*, *drömma*, *ångra*, *tycka*, etc., och det indirekta objektet till bitransitiva verb. De bitransitiva verb som först förlorar lexikalt kasus är de verb som konstrueras med ett indirekt objekt som betecknar Källa, en atypisk roll. Indirekta objekt som betecknar Mottagare bibehåller sitt kasus längre.

I avsnitten 4 och 5 har jag föreslagit olika sätt som språkbrukaren har att urskilja lexikalt kasus: en distinkt morfologisk form, d.v.s.

¹³ Möjligen kan man se dativobjektets roll som sammansatt i det att verben ofta går att skriva om som verb + direkt objekt: *ge hjälp*, *bota*, *skada*, etc.

dativ visavi ackusativ; en gemensam oblik/objektiv form distinktiv gentemot nominativ; en typisk semantisk roll, nämligen Upplevare/Mottagare; den semantiska rollens karaktär av sammansatt roll, d.v.s. bestämd av verbet + en aktant lägre ner i rollhierarkin. Ännu en gång vill jag betona att dessa sätt inte ska uppfattas som absoluta regler, d.v.s. att ett lexikalt kasusmärkt nominal **måste** ha ett distinktivt kasus och en speciell sammansatt tematisk roll. I stället vill jag tolka dessa sätt som allmänna strategier att identifiera lexikalt kasus. Genom att tolka dem som allmänna strategier istället för absoluta regler kan vi förklara följande: för det första, förlusten av lexikalt kasus är en gradvis förändring. För det andra, förlusten av lexikalt kasus drabbar olika grupper av verb vid olika tidpunkter. För det tredje, det finns individuella undantag.

Den föreslagna analysen av lexikalt kasus innebär inte att systemet är opåverkligt av andra förändringar i språket. Vi har redan sett att kasussammanfallet hade en direkt konsekvens för det lexikala kasussystemet, nämligen att monotransitiva, ursprungligen dativstyrande verb som *hiälpa* inte längre kunde specificeras för lexikalt kasus: Före kasussammanfallet kunde lexikalt kasus (dativ) skiljas från ackusativ, efter kasussammanfallet kan lexikalt kasus skiljas endast från nominativ. En annan förändring i språket som verkar ha haft betydelse för utvecklingen av lexikalt kasus är införandet av subjektstvång, en förändring som inträffade under mitten av 1600-talet (Falk 1993).

6. Lexikalt kasus och subjektlöshet

I fornsvenska och äldre nysvenska fram till mitten av 1600-talet fanns inget subjektstvång. Den typ av subjektlöshet som här intresserar oss är möjligheten att utelämna ett opersonligt subjekt *det*. I avsnitt 2 ovan antog jag att satser med oblikt led normalt var subjektlösa. I satser som (24) var med andra ord subjektspositionen tom, och satserna skulle i modern svenska snarast motsvaras av satser med insatt *det*; exemplen är från äldre nysvenska före subjektstvånget:

- (24) a *Migh drömde at itt wijnträä war för migh* (B 1541, 1 MB 40: 9)
 b *honom ... begynte storliga ångra at han så därliga giordt hade*
 (OPetri Kr: 54, c. 1530–40)
 c *them fattes både saltt och tunne trä* (G I:s reg 24: 198, 1554)

- d *I synderheet behagade honom Rijkscantzlerens svar* (Tungel: 133, 1633)
 e *Ock them skal ångra then ondsko som ...* (B 1541, Hezek. 6: 9)

Vid mitten av 1600-talet försvann möjligheten att ha tom subjekt-position (se Falk, 1993). Tolkningen av satser som (24) som opersonliga, subjektlösa satser försvann därmed. Som framgick i avsnitt 3 ovan, förlorade många opersonliga verb sitt lexikala kasus under 1600-talet, och jag vill se detta som en följd av införd subjektstvång. Vi kan föreställa oss att med införande av subjektstvång ökade drivkraften att ge det psykologiska subjektet status också av grammatiskt subjekt. Eftersom det grammatiska subjektet står i nominativ, innebar detta samtidigt en förlust av lexikalt kasus.

Förlusten av lexikalt kasus är enligt denna analys ingen oundviklig följd av det införda subjektstvånget; alternativt kunde ju nominativen stå som subjekt (se avsnitt 2), vilket var fallet framför allt vid passiva, bitransitiva verb. En annan möjlighet var att bibehålla den gamla analysen med två komplement till verbet och sätta in ett formellt subjekt *det*. Alla verb förlorade heller inte lexikalt kasus i samband med subjektstvånget: de bitransitiva verben fortfor att ge lexikalt kasus till sitt indirekta objekt, och några opersonliga verb genomgick konstruktionsförändringen senare (*lyckas, misslyckas, ana*) eller endast dialektalt (*fattas, fela*).¹⁴ Från denna tid börjar också expletivt subjekt *det* uppträda vid opersonliga och passiva bitransitiva verb:

- (25) a *at thet behaga mig mycket bätr til at wara så her hos honom*
 (Horn: 91, 1657)
 b *Thet ledes oss vid sådan eder twistachtigheet* (Riksrådsprotokollen 8: 190, 1640)
 c *I synnerhet har thet sedan ofta ånkrat mig, att jag ...* (Reuterholm: 130, c.1730–40)
 d *... att det mäst altid fehlat oss wed och i bland wattn samt gräs*
 (Lingen: 53, 1740-talet)
 e *thett bleeff migh sagdt att han ...* (Ekeblad: 120, 1653)
 f *Det lämnas äfven andra frihet at täncka på samma Problem's uplösning* (Kalm: 39, 1742)

¹⁴ Huruvida dessa dialektala förändringar inträffade samtidigt med införandet av subjektstvånget är givetvis svårt att säga. De belägg med nominativ (samtliga med sydsvenska författare) som Lindqvist redovisar är från 1800-talet.

Sambandet mellan konstruktionsförändringen och det införda subjektstvånget har tidigare föreslagits av Platzack (1985). Han argumenterar för att det oblika ledet var ett syntaktiskt subjekt och att subjektstvånget ska tolkas som ett krav på **nominativt** subjekt. Konstruktionsförändringen kommer i hans analys därför att vara en automatisk konsekvens av det införda subjektstvånget. Eftersom konstruktionsförändringen drabbade somliga verb redan före subjektstvånget och andra verb fortfor att konstrueras med lexikalt kasus också efter subjektstvånget, kan hans analys inte vara riktig för konstruktionsförändringen i stort. Med den analys jag har föreslagit här kan vi koppla samman konstruktionsförändringen med subjektstvånget för en speciell grupp av verb, nämligen tvåställiga, opersonliga verb. I nästa avsnitt kommer jag tillbaka till bitransitiva verb och frågan varför de inte förlorade lexikalt kasus i samma veva.

7. Lexikalt kasus till bitransitiva verb

En grupp av verb påverkades inte av det införda subjektstvånget, nämligen bitransitiva verb. Frågan är varför resonemanget ovan inte kom att gälla bitransitiva verb, d.v.s. varför tendensen att göra det psykologiska subjektet också till grammatiskt subjekt inte påverkade de bitransitiva, passiva verben. Det finns flera anledningar.

För det första var den alternativa ordföljden med nominativ före dativ relativt vanlig vid passiva, bitransitiva verb redan i fornsvenskan; jag tolkar ordföljden så att nominativen här var ett ordinarie subjekt. Motsvarande var betydligt ovanligare vid opersonliga verb. (Jfr avsnitt 2.) Vi kan tolka denna skillnad som en klarare tendens att tolka det oblika ledet till opersonliga verb som det psykologiska subjektet, medan såväl nominativen som obliken kunde uppfattas som psykologiskt subjekt till de bitransitiva passiva verben. Men hur än denna skillnad mellan opersonliga verb och bitransitiva passiva verb ska förklaras, bidrog skillnaden troligen till att bitransitiva verb inte följde de opersonliga verben under 1600-talet.

För det andra utgjorde de opersonliga verben en ganska liten grupp av verb, och utvecklingen är inte helt homogen; även om majoriteten av de tvåställiga, opersonliga verben förlorade sitt lexikala kasus under 1600-talet, finns det såväl tidigare exempel (*komma ihåg, drömma* under 1500-talet) som senare exempel (*ana, lyckas, misslyckas* under 1700- och 1800-talen). Lexikalt kasus verkar, med andra ord, läras in

mer verb för verb vid denna grupp av verb. Bitransitiva verb å andra sidan är en större grupp verb, vars kasusmönster antagligen inte lärs in verb för verb. Det är inte så konstigt att lexikalt kasus kan stå sig bättre i denna grupp.

För det tredje har vi sett att det finns en hel del verb med samma uppsättning semantiska roller som de opersonliga verben, men med annorlunda kasusmönster: dels finns det verb med nominativ Upplevare + akkusativt Föremål (t.ex. *idhra* 'ångra', *syrghia*; se avsnitt 5), dels finns det verb med nominativt Föremål + akkusativ Upplevare (*glädhia*, *dröva*; se avsnitt 4). Upplevarverben i stort var med andra ord inte en homogen klass vad gäller kasusmönster. Enligt Lindqvist (1912) och Sundman (1985) är detta den viktigaste anledningen till att de genomgick konstruktionsförändring. Bitransitiva verb, å andra sidan, är en homogen klass vad gäller kasusmönster;¹⁵ det är alltid det indirekta objektet som får lexikalt kasus. Själva treställigheten hos de bitransitiva verben är här säkert en viktig ledtråd för att känna igen det lexikala kasuset.

För det fjärde kan vi också fråga oss vad det lexikala kasuset ersätts av. I fornsvenska fanns det två strukturella kasus, nominativ och akkusativ och (något förenklat) ett lexikalt kasus, dativ. Efter kasus-sammanfallet förändras egentligen ingenting i det grundläggande systemet, mer än att antalet morfologiska former blir betydligt mindre. Fortfarande har vi två strukturella kasus (med distinktiva former endast i delar av pronomensystemet) och ett lexikalt kasus (utan distinktiv form). Ingenting i detta grundläggande system behöver förändras när de opersonliga verben förlorar sitt lexikala kasus: oblik (lexikal) form + nominativ byts ut mot nominativ + objektiv (strukturell) form. När de bitransitiva verben förlorar sitt kasus innebär det emellertid samtidigt ett nytt kasussystem, med två strukturella objektskasus, ett för vart och ett av objekten. Att de bitransitiva verben inte förändras samtidigt som de opersonliga verben är därför inte så förvånande.¹⁶

¹⁵ Andra kasusmönster fanns under äldre fornsvensk tid, men ersattes antingen av det typiska kasusmönstret eller av prepositionsfras.

¹⁶ Jag har ännu inte närmare undersökt passiva bitransitiva verb med nominalfras + sats. Preliminära resultat visar att det indirekta objektet möjligen uppträder något tidigare i nominativ i sådana konstruktioner. Visar sig detta kunna bekräftas i mer omfattande undersökningar, skulle det stödja idén om att förändringen inträffar senare om ett "extra" strukturellt kasus måste införas. Satsar har inget kasus, och det indirekta objektet kan då ta det strukturella kasuset.

Bitransitiva verb förlorade till slut sitt lexikala kasus de också. Som jag visade i avsnitt 3, inträffade detta i större skala under 1800-talet. Detta sammanfaller inte med någon annan större förändring i svenskan, vad jag har kunnat se. Varför förlorar då också dessa verb lexikalt kasus? I min uppsats har jag föreslagit olika sätt för språkbrukaren att lära in och känna igen lexikalt kasus: en egen morfologisk form (dativ), en distinktion mellan nominativ – oblik (efter kasussammanfallet), en speciell semantisk roll (Upplevare/Mottagare), en sammansatt semantisk roll. Av dessa olika strategier är det endast en egen morfologisk form som är unik för lexikalt kasusmärkta nominal. Alla andra egenskaper delar de lexikalt kasusmärkta nominalen med andra nominal. Morfologiskt sammanfall med strukturellt kasus och det faktum att Upplevare/Mottagare också uppträder utan lexikalt kasus vid andra verb sätter hela tiden en press på systemet. Även om ett system med lexikalt kasus kan överleva under lång tid efter det morfologiska kasussystemets sammanbrott, vill jag ändå se den moderna svenskans fattiga kasusmorfologi som den yttersta anledningen till förlusten av lexikalt kasus.

8. Sammanfattning

I denna uppsats har jag undersökt konstruktionsförändringen av operativa och passiva verb, illustrerad i (26) (fornsvenska) visavi (27) (modern svenska):

- (26) a *Sidhan angradhe mik thz mykyt sarlika* (ST: 46)
 b *honom drømde een drøm om ena nat* (ST: 250)
 c *bøtes mangom* (Leg Bu: 417)
 d *hanom lofwapis full viþergiæld* (SD 6: 129, 1349)

- (27) a *Sedan ångrade jag det mycket*
 b *Han drömde en dröm en natt*
 c *Många botades*
 d *Han lovades full ersättning*

Jag har föreslagit att själva förändringen är att respektive verb förlorar sin förmåga att specificera lexikalt kasus. När inte längre verbet bestämmer kasuset kommer det att bestämmas strukturellt, d.v.s. av den satsdelsfunktion som nominalet har. Konstruktionsförändringen

sker alltifrån fornsvensk tid till 1800-talet. Ett system med lexikalt kasus kan fungera endast om det lexikala kasuset är inlärbart på något sätt. Under fornsvensk tid var morfologisk dativ det lexikala kasusets främsta kännetecken. Redan under fornsvensk tid byter dock vissa verb konstruktion, vilket visar att också andra kännetecken var viktiga: att nominalet hade en viss semantisk roll, Upplevare, och att rollen var sammansatt, d.v.s. beroende av andra aktanter lägre ner i den semantiska rollhierarkin. De verb som tidigt förlorar lexikalt kasus är framförallt opersonliga, enställiga verb; också en del monotransitiva dativstyrande verb vacklar. Efter kasussammanbrottet är en sammansatt semantisk roll Upplevare eller Mottagare den främsta egenskapen hos lexikalt kasusmärkta nominal. Några enstaka opersonliga verb förlorar lexikalt kasus under 1500-talet, annars står sig systemet gott fram till 1600-talet. Vid mitten av 1600-talet inträffar den stora förändringen att subjektstvång införs. I samband härmed övergår många opersonliga verb till att konstrueras med nominativ. Längst står sig det lexikala kasuset hos bitransitiva verb: de utgör en homogen grupp med lättgenomskådat kasusmönster och det indirekta objektet är det typiska lexikalt kasusmärkta nominalet. Under 1800-talet förlorar emellertid också de sitt lexikala kasus.

Citerade och excerperade texter

Excerperade fornsvenska texter:

- Bond = *Peder Månsson Bondakonst*. SFSS 75. Utg. J. Granlund. Uppsala, 1953. Författarens egen handskrift från 1516–1519. Excerperade delar: s. 21–77, 174–211.
- Di = *Sagan om Didrik af Bern*. SFSS 10. Utg. G. O. Hylthén-Cavallius. Stockholm, 1850–54. Översatt omkr. mitten av 1400-talet. Handskrift från slutet av 1400-talet eller början av 1500-talet. Excerperade delar: s. 1–205.
- Jär = *Järteckenboken i Klosterläsning*. SFSS 22, s. 3–128. Utg. G. E. Klemming. Stockholm, 1877. Handskrift från 1385, avfattningstiden något äldre.
- Leg = *Ett fornsvenskt legendarium*. SFSS 7:1. Utg. G. Stephens. Stockholm, 1847. Översatt någon gång mellan 1276 och 1307. Codex Bureanus (Bu) är från c. 1350, Codex Bildstenianus (Bil) är från första hälften av 1400-talet.
- ST = *Siælinna Thröst*. SFSS 59. Utg. S. Henning. Uppsala, 1954. Översatt på 1420-talet. Handskrift från 1438–1442.

Övriga citerade fornsvenska texter:

- Ansg. = *S. Ansgarii lefverne*. SFSS 34, s. 3–92. Utg. R. Geete. Stockholm, 1902. Sannolikt översatt under första hälften av 1400-talet, handskrift från mitten av 1400-talet.
- Bir 1 = *Heliga Birgittas uppenbarelser* 1. SFSS 14:1. Utg. G. E. Klemming. Stockholm, 1857. Översatt i slutet av 1300-talet, handskrift från omkr. 1450.
- Iv = *Herr Ivan Lejon-Riddaren*. SFSS 5. Utg. J. W. Liffman och G. Stephens. Stockholm, 1849. Översatt 1303, handskrift från 1430–50.
- KL = *Klosterläsning*. SFSS 22. Utg. G. E. Klemming. Stockholm, 1877. Det citerade exemplet är ur en handskrift från slutet av 1300-talet, sannolikt något äldre avfattningstid.
- MB 2 = *Svenska medeltidens bibelarbeten* 2. SFSS 9:2. Utg. G. E. Klemming. Stockholm, 1853. Översatt i slutet av 1400-talet el. början av 1500-talet, handskrift från 1526.
- MD = *Svenska medeltidens dikter och rim*. SFSS 25. Utg. G. E. Klemming. Stockholm, 1881–82. Det citerade exemplet är hämtat ur en text troligen författad vid mitten av 1400-talet, handskrift från 1523.
- MP 1 = *Svenska medeltidspostillor* 1. SFSS 23:1. Utg. G. E. Klemming. Stockholm, 1879. Författad i slutet av 1300-talet, handskrift från början av 1400-talet.
- PK = *Sveriges krönika* (Prosaiska krönikan). *Små stycken på forn svenska*, s. 219–48. Utg. G. E. Klemming. Stockholm, 1868–81. Författad omkr. 1452–56, samtida handskrift.
- RK I (LRK) = *Lilla rimkrönikan*. SFSS 17:1, s. 215–231. Utg. G. E. Klemming. Stockholm, 1865. Författad vid mitten av 1400-talet, handskrift från 1457.
- SD = *Svenskt Diplomatarium*. Del 1. Utg. J. G. Liljegren. Stockholm, 1829. Del 6. Utg. Riksarkivet genom E. Hildebrand, S. Tunberg och E. Nygren. Stockholm, 1878–1959.
- SO = *Skråordningar*. SFSS 13. Utg. G. E. Klemming. Stockholm, 1856. Det citerade exemplet är från 1450, nyare avskrift.
- ÄVgL = *Äldre Västgötalagen. Samling av Sveriges gamla lagar* 1. Utg. H. S. Collin och C. J. Schlyter. Stockholm, 1827. Skriven c. 1225. Det citerade exemplet är ur en handskrift från c. 1285.

SFSS = Samlingar utgivna av Svenska fornskriftsällskapet

Nysvenska: källan till exemplen från SAOB och Lindqvist (1912) hänvisas till som där.

Excerperade texter varifrån exempel ges i uppsatsen (för en fullständig förteckning av excerperade nysvenska texter, se Falk (1993)):

Ekeblad, Johan, *Johan Ekeblads brev till brodern Claes Ekeblad 1639–1655*. Acta universitatis Gothoburgensis 2. Utg. S. Allén. Göteborg, 1965.

- Horn, Agneta, *Beskrivning öfver min vandringstid*. Nordiska texter och undersökningar 19. Utg. G. Holm. Stockholm, 1959. Skriven omkr. 1657.
- Kalm, Pehr, *Pehr Kalms brev till samtida II: Pehr Kalms brev till friherre Sten Carl Bielke*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, nr 382. Utg. C. Skottsberg. Åbo, 1960. S. 11–111 är excerperade. Skriven 1741–1746.
- Lingen, Johan von, *Reinholdt Johan von Lingens självbiografiska anteckningar*. Personhistorisk tidsskrift 78 (1982): 1–2. Utg. G. Nilzén. Stockholm, 1983. S. 7–63 är excerperade. Skriven på 1740-talet.
- Reuterholm, Nils, *Nils Reuterholms journal*. Historiska handlingar, utgivna av Kungl. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia 36: 2. Stockholm, 1957. Skriven 1730–40.
- Tungel, Lars Nilsson, *Lars Tungels dagbok 1633*. Historiska handlingar, utgivna av Kungl. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia 22: 1. Stockholm, 1907.

Ordlistor och ordböcker

- Dahlgren, F. A. 1914–16: *Glossarium öfver föråldrade eller ovanliga ord och talesätt*. C. W. K. Gleerup, Lund.
- Ordbok öfver svenska språket, utgiven av Svenska Akademien*, (1898–). Lund.
- Svenska Akademiens ordlista*, 7 uppl. (1900), 8 uppl. (1923), 9 uppl. (1950), 10 uppl. (1973), 11 uppl. (1986). Norstedts förlag, Stockholm.
- Söderwall, K. F. 1884–1918: *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket*. Lund.
- Östergren, O. 1919–1972: *Nusvensk ordbok*. Wahlström & Widstrand, Stockholm.

Litteratur

- Andrews, A. 1976: "The VP Complement Analysis in Modern Icelandic". *Proceedings of the Sixth Annual Meeting of the North Eastern Society*, s. 1–21. Omtryckt i Maling, J. & Zaenen, A. (red.). 1990, s. 166–185.
- Delsing, L. 1991: "Om genitivens utveckling i fornsvenskan". S-G. Malmgren och B. Ralph (red.), *Studier i svensk språkhistoria* 2. Nordistica Gothoburgensia 14. Göteborg, s. 12–30.
- Falk, C. 1990: "On Double Object Constructions". *Working Papers in Scandinavian Syntax* 46.
- Falk, C. 1993: *Non-Referential Subjects in the History of Swedish*. Doktorsavhandling. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet, Lund.
- Grimshaw, J. 1990: *Argument Structure*. MIT Press, Cambridge, Mass.–London.

- Holm, G. 1952: *Om s-passivum i svenskan*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap 9. C. W. K. Gleerup, Lund.
- Holmberg, A. 1986: *Word Order and Syntactic Features in the Scandinavian Languages and English*. Doktorsavhandling. Institutionen för lingvistik, Stockholms universitet, Stockholm.
- Holmberg, A. & Platzack, C. 1995: *The Role of Inflection in Scandinavian Syntax*. Oxford University Press, Oxford.
- Jackendoff, R. 1972: *Semantic Interpretation in Generative Grammar*. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Lightfoot, D. 1991: *How to Set Parameters. Arguments from Language Change*. MIT Press, Cambridge, Mass.–London.
- Lindqvist, A. 1912: *Förskjutningar i förhållandet mellan grammatiskt och psykologiskt subjekt*. Lunds universitets årsskrift. N. F. Afd. 1, Bd. 8, Nr. 2. C. W. K. Gleerup, Lund.
- Maling, J. & Zaenen, A. (red.) 1990: *Modern Icelandic Syntax*. Syntax and Semantics 24. Academic Press, San Diego – New York – Boston–London–Sydney–Tokyo–Toronto.
- Marantz, A. 1984: *On the Nature of Grammatical Relations*. Linguistic Inquiry Monographs 10. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Mørck, Endre 1992: "Subjektets kasus i norrøn og mellomnorsk". *Arkiv för nordisk filologi* 107, s. 53–99.
- Platzack, C. 1985: "Syntaktiska förändringar i svenskan under 1600-talet". S. Allén, L-G. Andersson, J. Löfström, K. Nordenstam och B. Ralph (red.), *Svenskans beskrivning* 15. Göteborg, s. 401–417.
- Rizzi, L. 1990: *Relativized Minimality*. MIT Press, Cambridge, Mass.–London.
- Rögnvaldsson, E. 1991: "Quirky Subjects in Old Icelandic". H. Sigurðsson (red.), *Papers from the Twelfth Scandinavian Conference of Linguistics*. Islands universitet, Reykjavik, s. 369–390.
- Schwartz, E. 1878: *Om oblika kasus ock prepositioner i fornsvenskan från tiden före år 1400*. Upsala Universitets Årsskrift 1878. Uppsala.
- Sigurðsson, H. 1989: *Verbal Syntax and Case in Icelandic*. Doktorsavhandling. Institutionen för nordiska språk, Lunds universitet, Lund.
- Sundman, M. 1985: "Från *mik ångrar* till *jag ångrar*. Om förhållandet mellan satsdelskategori och semantisk roll". *Folkmålsstudier* 29, s. 85–123.
- Wellander, E. 1959: *Riktig svenska*. Norstedts förlag, Stockholm.
- Wessén, E. 1965: *Svensk språkhistoria III. Grundlinjer till en historisk syntax*. Almqvist & Wiksell, Stockholm–Göteborg–Uppsala.
- Zaenen, A., Maling, J. & Thráinsson, H. 1985: "Case and Grammatical Functions: The Icelandic Passive". *Natural Languages and Linguistic Theory* 3, s. 441–483. Omtryckt i Maling, J. & Zaenen, A. (red.). 1990, s. 95–136.